ग्रामीण समुदायातील अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या सामाजिक समस्या : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन विषेश संदर्भ नांदेड जिल्हा.

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड मानव विज्ञान विद्याशाखे अंतर्गत समाजशास्त्र विषयात विद्यावाचस्पती (पीएच. डी.) पदवीकरीता संशोधन पूर्व सादर केलेला शोध सारांश

संशोधिका

मोनीका लक्ष्मण पाईकराव

(एम. ए. समाजशास्त्र, बी. एड.)

ईमेल- skapure7@gmail.com

फोन नं - ८६२४९८५५४८

संशोधन केंद्र

महात्मा बसवेश्वर महाविद्यालय, लातूर.

संशोधन मार्गदर्शक

डॉ. अंगद व्यंकटराव कोते

(M.A, M. Phil., NET, Ph.D)

(प्राध्यापक तथा संशोधन मार्गदर्शक)

समाजशास्त्र विभाग

कै. व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय बाभळगाव, ता. जी. लातूर

संशोधन केंद्र

महात्मा बसवेश्वर महाविद्यालय, लातूर.

डिसेंबर २०२४

ग्रामीण समुदायातील अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या सामाजिक समस्या : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन विषेश संदर्भ नांदेड जिल्हा

१. प्रस्तावना :

भारतीय दलित महिलांच्या उत्थानात एकविसाव्या शतकाचे विशेष योगदान आहे. भारताच्या इतिहासातील स्त्रियांसाठी दलित स्त्रियांचा भूतकाळ ही एक वेदनादायी कथा असल्याचे दिसून येते. एकविसाव्या शतकात भारतातील इतर महिलांप्रमाणेच दलित महिलांनीही महिला सक्षमीकरणाच्या विकासाशी जोडून आपल्या जीवनातील नवीन आशेला जन्म दिला आहे आणि स्वत:ला जीवनाचे नेतृत्व म्हणून विश्वास स्थापित केले आहे.

महिला विकासासाठी भारतात सुरू असलेल्या महिला सक्षमीकरणामुळे दलित महिलांच्या जीवनात पसरलेला अंधार दूर होऊ लागला असून राजकारण, शिक्षण, तंत्रज्ञान, बँकिंग आदी क्षेत्रात महिलांची प्रगती होत आहे. पण दलित महिला त्यांच्या 100% उन्नतीपासून कोसो दूर आहेत हेही खरे आहे, पण तो दिवस दूर नाही जेव्हा भारतातील सर्व स्त्रिया शिक्षण घेऊ लागतील आणि त्यांचे हक्क ओळखू लागतील असा अंदाज व्यक्त केला जात आहे. निःसंशयपणे, दलित महिलांचे जीवन शोषण, अत्याचार आणि सामाजिक अपमानाने भरलेले आहे आणि महिलांमध्ये अनेक पात्रता आणि क्षमता असूनही त्या भारतीय समाजातील मूलतत्त्ववाद्यांच्या संकुचित विचारसरणीच्या बळी ठरल्या आहेत. सामाजिक बंधनांनी वेढलेले असतानाही त्यांच्या जीवनाकडे अनेक समाजसुधारकांचे आणि

सामाजिक चळवळींचे लक्ष वेधले गेले. महिलांच्या सामाजिक उन्नतीसाठी त्यांनी अनेक सामाजिक चळवळी सुरू केल्या.

विकसनशील देशाचा विकास आणि महिलांचा विकास, यांचा अत्यंत जवळचा व प्रत्यक्ष संबंध आहे. भारत हा विकसनशील देश असुन, तो खेड्यांचा देश आहे. विकासाच्या अवस्थेतुन जाताना, देशातील अनेक क्षेत्रांमध्ये पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियाही देशाचा विकास करण्यासाठी हातभार लावतात. आज वाढत्या लोकसंख्ये मध्ये स्त्रियांचे प्रमाण कमी आहे. भारताची जवळजवळ निम्मी लोकसंख्या महिलांची असुन, त्यांच्या सबलीकरणासाठी, केंद्रशासन आणि राज्यशासन प्रयत्नरत आहेत. महिलांना त्यांच्या हक्क व अधिकारांची जाणीव करून देणे आवश्यक आहे. तसेच, त्यांचे मुलभूत हक्क व अधिकार प्राप्त करून देण्यासाठी व त्यांना संरक्षण देण्यासाठी, अनेक घटनात्मक कायदेही तयार करण्यात आले आहेत. महिलांच्या शिक्षणाचे प्रमाण वाढविणे, महिलांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनविणे, आर्थिक व्यवहार आणि संपत्ती मध्ये सहभागी करणे, अशी अनेक उद्दिष्ट्ये महिला सबलीकरणासाठी आवश्यक आहेत.

संपुर्ण जगामध्ये स्त्री सबलीकरणाची चर्चा व कार्य होत असताना, विकसनशील राष्ट्रांमध्ये, प्रामुख्याने, भारतात, स्त्री सबलीकरणाचे कार्य, १९ व्या शतकाच्या अखेरीस सुरु होताना आढळते. १९७५ हे साल, संयुक्त राष्ट्रसंघात 'अ' दर्जाचे स्थान असलेल्या, 'आंतरराष्ट्रीय लोकशाही फेडरेशन' ने आणलेल्या ठरावानुसार 'आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष' म्हणुन घोषित करण्यात आले. तर ८ मार्च हा दिवस जगभरात 'जागतिक महिला दिन' म्हणुन दरवर्षी साजरा केला जातो. हे

सर्व वर्ष, दिन साजरे करण्यामागे महिलांचे सबलीकरण, हा प्रमुख हेतु असल्याचे दिसते. लिंगभेद विरहीत विचार शक्ती जागृत करुन, स्त्री व पुरुष या दोघांनी मिळून, नवे तत्वज्ञान विकसित केल्यामुळेच, हवे असलेले सकारात्मक बदल घड्डुन येतील.

महाराष्ट्राच्या एकूण लोकसंख्येत १२% किंवा १ कोटी ३५ लाख लोकसंख्या ही अनुसूचित जातीच्या लोकांची आहे. महाराष्ट्रातील ५९ जातींचा अनुसूचित जातींत समावेश होतो. यात महार, मातंग व चांभार हे तीन समाज लोकसंख्येनुसार अनुक्रमे पहिल्या, दुसऱ्या व तिसऱ्या क्रमांकावर आहेत. महाराष्ट्रातील मराठवाडा विभाग, ज्या मध्ये नांदेडचा समावेश आहे, मोठ्या प्रमाणात दलित लोकसंख्या आहे. मराठवाडा विभागातील अनुसूचित जातींचे प्रमाण 16% आहे, जे राज्याच्या सरासरी 12% पेक्षा जास्त आहे. नांदेड जिल्ह्यात अनुसूचित जातीचे (SCs) प्रमाण 17.32% आहे.

२. भारतीय अनुसूचित जाती :

अनुसूचित जाती हा शब्द सायमन कमिशनने (1927) तयार केला. सामान्यत: 'दलित वर्ग', 'जातीबाहेरील' आणि अस्पृश्य असे शब्द अनुसूचित जातींसाठी वसाहत वादाच्या काळात वापरले जात होते. महात्मा गांधींनी दलित हा शब्द वापरला तेव्हा त्याचा अर्थ काही विशिष्ट जातींशी संबंधित नव्हता, तर त्या वर्गासाठीही होता. समाजाचे. दलित म्हणायचे ज्यात गरीब, बेरोजगार महिला, अशिक्षित आणि अस्पृश्य इत्यादींचा समावेश होता. 1935 मध्ये भारत सरकारचा कायदा पास झाल्यानंतर त्यांना अनुसूचित जाती म्हटले गेले. भारतीय संविधान

1950 मध्ये अशी तरतूद आहे की कोणत्याही राज्य किंवा केंद्रशासित प्रदेशात, राष्ट्रपती, राज्यपालांच्या सल्ल्यानुसार, कोणत्याही जाती, प्रजाती किंवा जमाती किंवा त्यांचे काही भाग किंवा जाती किंवा जमातींचे उप-समूह विशेष म्हणून घोषित करू शकतात आणि त्या किंवा त्यांच्याशी संबंधित आहेत. केंद्रशासित प्रदेशात, त्यांना घटनेच्या अनुसूचित जाती म्हणून गणले जाईल (अनुच्छेद 34). या तरतुदीनुसार, भारताच्या राष्ट्रपतींनी वेळोवेळी देशातील अनुसूचित जातींच्या नावांचे विशेष आदेश जारी केले आहेत. अनुसूचित जाती लोकसंख्येच्या बाबतीत मागास असल्याचे दिसून आले आहे. भारत सरकार संविधानानुसार अनुसूचित जातींना विशेष श्रेणी मानते. कल्याणकारी कामातून त्यांना शैक्षणिक संस्था आणि नोकऱ्या इत्यादींमध्ये जागा मिळण्यासाठी आरक्षणाची सोय संविधानाने केली आहे. जेणेकरून भारतीय लोकसंख्येतील हा मागासवर्ग इतर सर्व वर्गांच्या बरोबरीचा होऊ शकेल. अनुसूचित जातींवरील अत्याचार आणि शोषणाविरूद्ध विशेष संरक्षण आणि सुरक्षेसाठी संविधानात तरतूद करण्यात आली आहे, जेणेकरून त्यांचे सामाजिक अपंगत्व दूर करून त्यांचे शैक्षणिक, आर्थिक आणि राजकीय हितसंबंध वाढवण्याचे उद्दिष्ट पूर्ण करता येईल.

३. महिला सक्षमीकरण :

सबलीकरण म्हणजे मजबूत असणे. 1980 पासून सरकारी, गैर-सरकारी आणि महिला कार्यकर्त्यांद्वारे सक्षमीकरण हा शब्द मोठ्या प्रमाणावर वापरला जात आहे. भारतात, शिक्षण, प्रशिक्षण, आरोग्य इत्यादी अत्यावश्यक प्राथमिक स्तरावरील सुविधा पुरवण्याच्या क्षेत्रात क्षमता वाढवण्यासाठी सक्षमीकरणाची

संकल्पना वापरली जात आहे. आता प्रश्न पडतो की सबलीकरण म्हणजे काय, तेही महिलांच्या बाजूने, महिला सक्षमीकरण म्हणजेच महिला सशक्तीकरण. त्यांना समाजात हक्क व सन्मान मिळणे हाच सशक्तीकरणाचा अर्थ आहे. जेणेकरून समाजात स्त्रियांचे अस्तित्व ही दुर्बलता म्हणून ओळखली जात नाही, तर प्रश्न म्हणून ओळखली जाते.

एक तत्व म्हणून सशक्तीकरण हे सामान्य लोक त्यांच्या स्वतःच्या जीवनावर नियंत्रण कसे मिळवू शकतात आणि समूह म्हणून त्यांचे हक्क कसे मिळवू शकतात याच्याशी संबंधित आहे. ही एक पद्धत आहे ज्याद्वारे सामाजिक कार्यकर्ते ज्यांच्याकडे कमतरता आहेत त्यांना सक्षम करण्याचे मार्ग शोधतात. सशक्तीकरण ही एक अशी प्रक्रिया आहे ज्याच्या मदतीने महिला अशा प्रकारे स्वत:ला एकत्र करू शकतात. जेणेकरून त्यांचा स्वावलंबन वाढू शकेल.

पालीनिथुराईच्या शब्दात, महिला सक्षमीकरण ही अशी प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे समाजाच्या विकासात राजकीय संस्थांद्वारे स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने मान्यता दिली जाते, म्हणजेच ती प्रक्रिया ज्यामध्ये महिलांच्या विकासासाठी आणि समानतेसाठी एक नवीन शक्यता निर्माण केली पाहिजे जेणेकरून त्या शिक्षित आणि आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होतील. ही एक बहुआयामी प्रक्रिया आहे, ज्याद्वारे महिलांना जीवनात सर्वत्र स्वत:ला सिद्ध करण्यास सक्षम बनवता येते. जेव्हा त्यांना मोठ्या प्रमाणावर ज्ञान आणि संसाधने प्रदान केली जातील तेव्हाच हे खरे होईल.

महिला सशक्तीकरणाशी संबंधित वादही वेळोवेळी आंतरराष्ट्रीय मंचांवर उपस्थित केले गेले आहेत. मेक्सिको (1975), कोपनहेगन (1980), नैरोबी (1985)

आणि बीजिंग (1995) येथे झालेल्या चार आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रांमध्ये महिलांचे अनेक मुद्दे जोरदारपणे मांडले गेले. या संदर्भात, हे देखील उल्लेखनीय आहे की भारत सरकारने 2001 हे वर्ष महिला सक्षमीकरण वर्ष म्हणून घोषित केले.

महिला सक्षमीकरणाचा आवाज समाजात वेळोवेळी बुलंद झाला आहे. महिला सक्षमीकरण म्हणजे कोणत्याही वर्गाला, विशेषत: पुरुष वर्गाला तोंड देण्यासाठी महिलांना बळ दिले जात आहे. भारतीय समाजात प्राचीन काळापासून स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणे समान अधिकार दिले गेले आहेत. त्यांना त्यांच्या जीवनाच्या प्रतिष्ठेचे रक्षण करण्याचा आणि सन्मानाने जीवन जगण्याचा पूर्ण अधिकार देण्यात आला. शिक्षण आणि ज्ञान शास्त्राच्या क्षेत्रातही महिलांना बोलण्याचे आणि त्यांच्या कलागुणांना वाव देण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य दिले गेले. महाभारत काळानंतर स्त्रियांचा दर्जा घसरला. स्त्रियांचा शिक्षणाचा मूलभूत हक्क हिरावून घेतला. हळुहळू शूद्र, रानटी, पशू आणि स्त्रिया यांना एकाच पातळीवर ठेवण्याच्या टप्प्यावर आम्ही पोहोचलो. तर शूद्र, असंस्कृत, प्राणी आणि स्त्री यांना छळ करण्याचा अधिकार नसून प्रेमाचा अधिकार आहे. त्यांचे कल्याण व्हावे, त्यासाठी पुरुष समाजाने विशेष उपाय योजले पाहिजेत.

भारतीय महिलांना त्यांच्या पती मध्ये नेहमीच देव दिसतो. या अधोगतीच्या अवस्थेतही आपली ही सांस्कृतिक मूल्ये सुरक्षित राहिली. पूर्वीच्या काळात हिंदू समाजातील अनेक पंथांनी स्त्रियांना पडद्याआड ठेवायला सुरुवात केली. जुल्मी शासकांच्या दहशतीपासून वाचण्यासाठी पर्दाची ही प्रथा सुरू करण्यात आली, जी आजपर्यंत अनेक ठिकाणी परंपरा बनून हिंदू समाजाच्या गळ्यातील ताईत बनली

आहे. ब्रिटीश काळ ही परंपरा प्राचीन भारतातही अबाधित राहिली, अन्यथा प्राचीन भारतीय समाजात पर्दा नव्हता. आज काळ बदलला आहे. अत्याचार, अत्याचारातून मुक्त होऊन महिला स्वतंत्र झाल्या आहेत. ही आनंदाची बाब आहे, पण तरीही काही प्रश्न कायम आहेत. स्त्रियांचा आदर, स्त्रियांचा सन्मान असे काही गुण जपण्यासाठी आपल्या देशात स्त्रियांच्या पूजेने देव प्रसन्न होतात असा समज आहे.

जेव्हा एखादी स्त्री आई बनते तेव्हा ती आपल्या जीवनाचा आध्यात्मिक पैलू बनते तर वडील शारीरिक पैलू बनतात. या दोघांवरच जीवन चालते. आपल्या शरीरातील आत्मा हे आईचे आध्यात्मिक रूप आहे आणि हे शरीर पित्याचे भौतिक रूप आहे. ग्रामीण समुदायातील ९० टक्के महिला आजही शिक्षणापासून दूर आहेत. ग्रामीण महिलांना शिक्षित करणे हा देशाच्या विकासाचा मार्ग आहे. यामुळे स्त्री वर्तमानासोबत वावरू शकेल. महिला सक्षमीकरणाचे हे अंतिम ध्येय आहे.

राणी लक्ष्मीबाई असोत वा इतर धाडसी स्त्रिया, त्यांच्या सहनशीलतेची मर्यादा तुटलेली पाहून आणि इतर काही कारणांमुळे राखीव असल्याचे पाहूनच त्या संतापाच्या ज्वाला पेटल्या. इंदिरा गांधीही स्त्रीच्या जन्मजात स्वभावाच्या पलीकडे नव्हत्या. सिंडिकेटच्या भीतीने इंदिरा गांधींनी देशात आणीबाणी जाहीर केली. नाहीतर इंदिरा गांधी ही स्त्री होती, तीच स्त्री जी आपल्या पराभवानंतर (1977) आपला मित्र पुपुल जयकरच्या खांद्यावर डोके ठेऊन रडायला लागली होती. ही त्याची कोमलता होती. मातृत्व हे सक्तीचे गुण होते.

महिला सक्षमीकरणाचे वास्तव आता काही काळापासून त्या घराबाहेर पडल्या आहेत आणि पुढे आल्या आहेत, त्यांनी आत्मविश्वास वाढवला आहे आणि आपले

काम एक आव्हान म्हणून स्वीकारले आहे आणि ते पूर्ण करत आहेत. व्यवस्थापन अभियांत्रिकी, रेल्वे, तांत्रिक, वैद्यकीय, प्रशासकीय, आहे. वकिली, पोलीस, पत्रकारिता, पोस्ट टेलिग्राफ, बसेस, सायबर कॅफे, हॉटेल्स, ज्ञान, विज्ञान, हवाई वाहतूक यासह प्रत्येक क्षेत्रात काम करताना पाहिले. पुरुष वर्चस्वाचे कोणतेही क्षेत्र शिल्लक नाही जिथे महिलांचा हस्तक्षेप नाही.

वरील परिस्थिती प्रत्यक्षात महिला सक्षमीकरण दर्शवते. कर्तव्याच्या भावनेने त्यांचे हक्क स्वीकारून, सामाजिक वातावरणात निर्णय घेण्यामध्ये आणि धोरणांच्या अंमलबजावणीत महिलांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे, ज्यामुळे त्यांना खरी ताकद मिळाली आहे. त्यांनी स्वयं-विकासावर लक्ष केंद्रित करण्यास सुरुवात केली आहे, जी त्यांना खऱ्या सक्षमीकरणाकडे घेऊन जात आहे. ती तिच्या क्षमतेचा तिच्या पद्धतीने वापर करण्याचा प्रयत्न करत आहे. महिला सक्षमीकरण महिलांच्या अस्तित्वाबद्दल बोलतो. त्याला हे अस्तित्व समाजाच्या मान्यतेतून मिळते. महिलांनी स्वतःच्या मालमत्तेवर आणि संसाधनांवर नियंत्रण ठेवण्यास सुरुवात केली आहे आणि स्वतःला खऱ्या अर्थाने सशक्त म्हणून सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करत आहेत. महिला परिषद, परिसंवाद, चर्चासत्रे इत्यादी महिलांमध्ये बदल घडवून आणण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. सध्या संघटना हे महिला सक्षमीकरणाचे महत्त्वाचे माध्यम आहे. त्यांच्या सामूहिक प्रयत्नांतून ते त्यांच्या नैतिक शक्तीचा वापर करून सशक्त होत आहेत.

महिला समाजातील संसाधने आहेत, विशेषतः मानवी संसाधने. त्यामुळे त्यांची अंतर्गत ताकद आणि क्षमता ओळखून त्यांचे संवर्धन आणि विकास

करण्यावर भर द्यावा लागेल. महिलांनाही संविधानातील मूलभूत अधिकारांद्वारे स्वातंत्र्य, समानता आणि सामाजिक न्यायाचे अधिकार आहेत. महिलांमध्ये राजकीय जागृती, सहभाग, नेतृत्व आणि निर्णयक्षमता यातून बदलाची परिस्थितीही आपण पाहिली आहे. या प्रगतीचा फायदा आजची पिढी घेत आहे. आज केवळ घर सांभाळणाऱ्या स्त्रीला आपल्या मुलीला नोकरी किंवा उद्योगात गुंतलेले पाहायचे असते. या वाढीमुळे 35 ते 45 वयोगटातील महिलांना नवीन भूमिका शोधण्यासाठी प्रोत्साहन मिळाले आहे. या कारणांमुळे महिलांमध्ये महत्त्वाकांक्षा वाढली असून, समाजातही आपली ओळख व्हावी, असा विचार महिलांमध्ये रुजू आहे.

प्रस्तुत अध्ययन ग्रामीण समुदायातील अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या सामाजिक समस्या एक समाजशास्त्रीय अध्ययन विषेश संदर्भ नांदेड जिल्हा आहे. यामध्ये नांदेड मधील अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक, कौटुंबिक, शैक्षणिक, आरोग्य विषयाच्या व कल्याणकारी योजना संदर्भात सध्य स्थितीत असलेल्या समस्या अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात येणार आहे. ज्या विषयाचे अध्ययन करावयाचे आहे. त्याच्या विषय निवडी पासून अंतीम टप्यापर्यंत विविध प्रक्रिया, संशोधनासाठी वापरण्यात आलेल्या कार्यपद्धतीचे सविस्तर वर्णन करण्यात येणार आहे. या संदर्भात "रायसी एसिगल्टन आणि क्रूस सी स्ट्रेटस बानी Approaches to social research मध्ये असे म्हटले आहे की, सामाजिक संशोधन हे सामाजिक जीवनातील विविध प्रश्नांचे उत्तर शोधून काढण्याची प्रक्रिया होय. अध्ययनात केंद्रस्थानी असलेली उद्दिष्टे खालील प्रमाणे आहेत.

४. संशोधन समस्या :

संशोधनात संशोधनाची समस्येची निश्चिती करणे ही एक अत्यंत महत्वाची बाब आहे. या अनुषंगानेच ग्रामीण समुदायातील अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या सामाजिक समस्या एक समाजशास्त्रीय अध्ययन विषेश संदर्भ नांदेड जिल्हा हा विषय संशोधनासाठी निश्चीत केलेला आहे. हा विषय निवडत असताना अनुसूचित जातीतील महार, मातंग, व चांभार समुदायातील महिलांच्या सामाजिक सबलीकरणाच्या अनुषंगाने काही बाबी पुढे आल्या त्यामुळे प्रस्तुत विषय संशोधनासाठी निश्चीत केला आहे.

महिला सबलीकरणाची संकल्पना सर्वप्रथम १९६० मध्ये अमेरिकेतील जहालवादी गटानी मांडली ग्रामीण समुदायातील अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या सामाजिक समस्या एक समाजशास्त्रीय अध्ययन विषेश संदर्भ नांदेड जिल्हा इथुनच ही विचारसरणी पुढे आली आणि स्त्रीयांच्या संदर्भात विचार करायला प्रवृत्त केले. व्यक्ती म्हणून स्त्रीयांकडे पाहून समाजात त्यांचा विकास झाला पाहिजे ही विचारधारा पुढे आली व त्या संदर्भात पावले उचलली गेली. या अनुशंघाने अलिकडच्या काळात महिला सबलीकरणाच्या संशोधनावर भर दिला जावू लागला आहे. म्हणूनच प्रस्तुत संशोधन हे ग्रामीण समुदायातील अनुसूचित जातीच्या महिलाच्या संदर्भात विशेषत: महिलाच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक समस्यांच्या अभ्यास करून महिलांचे सबलीकरण कितपत झाले आहे. याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न या प्रबंधात केला जाणार आहे.

५. संशोधन विषयाची ओळख व निवडीचे कारण :

प्रस्तुत संशोधनाचा विषय ग्रामीण समुदायातील अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या सामाजिक समस्या एक समाजशास्त्रीय अध्ययन विषेश संदर्भ नांदेड जिल्हा या संशोधनामध्ये नांदेड जिल्हयातील ग्रामीण समुदायातील अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या वैयक्तिक पार्श्वभूमी सोबत कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, मानसिक, शारीरिक समस्यांचा अभ्यास करण्यात येणार आहे.

संशोधनासाठी या विषयाची निवड करण्यामागच्या प्रमुख कारणांपैकी एक कारण म्हणजे अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या समस्यांवर संशोधन कमी झाल्याचे जाणवते. कुटुंबात व समाजात दुर्लक्षित झालेला एक घटक म्हणजे अनुसूचित जातीची महिला होय. त्यासाठी त्यांच्या वैयक्तिक माहिती सोबत कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, मानसिक, शारीरिक अशा सर्व समस्यांना महिला कशा प्रकारे सामोरे जातात ? याचा उलगडा या अध्ययनातून करण्याचा प्रयत्न केला जाणार आहे. शासन अनुसूचित महिलासाठी योजना राबवते, परंतु प्रत्यक्षात सर्व अनुसूचित महिलांपर्यंत त्याचा लाभ मिळत नाही. यामागील कारणांचा शोध घेणे व अशा समस्यांवर उपाय सुचवणे संशोधकाला महत्त्वाचे वाटते. तसेच हे संशोधन ग्रामीण अनुसूचित महिलांच्या जीवनात सुधार करण्यासाठी त्यांचे कल्याण करण्यासाठी, यातून निष्पन झालेल्या निष्कर्षातून शासन किंवा सामाजिक कार्य करणाऱ्या संस्थांना विविध योजना, कायदे किंवा धोरणे आखण्यास हे संशोधन मार्गदर्शक ठरू शकेल व मूळ समस्येला अधिक वस्तुनिष्ठ दृष्टीने सामोरे जाणारे ठरू शकेल. असा विचार करून या विषयाची निवड करण्यात आली आहे.

६. संशोधनाची व्याप्ती :

सामाजिक संशोधन करित असताना लक्षात घ्यावे लागते की, कोणत्याही समस्याच्या समग्राचा अभ्यास करणे अशक्य असते. यात मोठ्या प्रमाणात श्रम, वेळ, पैसा खर्च होत असतो. यातून वस्तुनिष्ठ संशोधन, किंवा सिध्दांत मांडण्यात आडचणी येत असतात. कारण संपूर्ण घटकांचा अभ्यास करण्यासाठी भरपूर कालावधी लागत असतो. संशोधनाची रुपरेषा ठरवावी लागते. यात प्रामुख्याने संशोधनाची व्याप्ती संशोधनाचा कालावधी निश्चीत करणे गरजेचे असते.

प्रस्तुत अध्ययन करताना संशोधनाची व्याप्ती निश्चीत करण्यात आली आहे. या संशोधनाची व्याप्ती ही नांदेड जिल्हा आहे.

नांदेड जिल्हयातील सर्वच अनुसूचित जातीतील महिलांकडून माहिती मिळविणे अशक्य व गैरसोयीचे होईल. हे लक्षात घेवून नांदेड जिल्हयातील १० तालुक्यांची निवड करून प्रत्येक तालुक्यातून ५ गावे अशी ५० गावांची निवड केली जाणार आहे. प्रत्येक गावातून ८ महिला अशा ४०० महिलांची साधा यादृच्छिक नमुना म्हणून सहेतुक पद्धतीने निवड केली जाणार आहे.

७. संशोधन अध्यनाच्या मर्यादा :

संशोधन अध्ययनाचा विषय नांदेड जिल्हयातील ग्रामीण अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या सामाजिक आणि आर्थिक समस्यांचा अभ्यास असला तरी, अभ्यासासाठी प्रत्यक्षात

नांदेड जिल्हयातील १६ तालुकक्यापैकी अनुसूचित जातीची लोकसंख्या अधिक असलेल्या १० तालुक्यांची निवड संशोधन क्षेत्र म्हणून केली जाणार आहे. प्रत्येक

तालुक्यातून ५ गावांचा समावेश करणात येणार आहे. आणि प्रत्येक गावातून प्रत्येकी ८ नमुने असे एकूण नांदेड जिल्हयातील १० तालुक्यातून ४०० उत्तरदात्यांची नमुना म्हणूण निवड करण्यात येणार आहे.

प्रस्तुत संशोधनाचे निष्कर्ष मात्र समस्त समग्रातील नांदेड जिल्ह्यातील केवळ ग्रामीण अनुसूचित जातीच्या महिलासाठी प्रतिनिधीक माणले जाणार आहेत.

८. संशोधन विषयाचे महत्व :

प्रस्तुत शोध प्रबंधात अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या सबलीकरणाची प्रक्रिया कोणत्या स्वरुपाची आहे या संबधाने संशोधन केले जाणार आहे. त्यामुळे हे संशोधन अनुसूचित जातीच्या महिलांसाठी महत्वपूर्ण ठरते. या संशोधना मुळे अनुसूचित जातीमध्ये महिला सबलीकरणाच्या संकल्पने बाबत जाणिव आहे किंवा नाही याबदल माहिती होण्यास मदत होईल त्याच बरोबर अनुसूचित जातीमध्ये महिला सबलीकरणाच्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या शासनाच्या विविध योजना महिलांना माहित होण्यास मदत होणार आहे.

प्रस्तुत संशोधनात अनुसूचित जातीमधील स्त्रींयाची कौटुंबिक, सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय समस्या समजण्यास मदत होणार आहे. एकंदरीत या संशोधनाचे महत्व अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या संदर्भात महत्वपूर्ण ठरेल असे वाटते. प्रस्तुत संशोधन हे अनुसूचित जातीतील महीलांच्या विकासात्मक दृष्टीकोनातून वा सबलीकरणाच्या अनुषंगाने महत्वपूर्ण आहे.

९. संशोधनाची उद्दिष्टे :

नांदेड जिल्हयातील ग्रामीण समुदायातील अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या सामाजिक समस्या हा विषय निवडण्यामागे खालील उद्देश समोर ठेवलेले आहेत.

१) अनुसूचित जातीच्या महिलांची सामाजिक व आर्थिक स्थिती अभ्यास करणे.

२) अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या सध्य स्थितीचा अभ्यास करणे.

३) अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व राजकीय अध्ययन करणे.

४) अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या आरोग्य विषयक समस्यांचे अध्ययन करणे.

५) शासकीय योजनांचा लाभा मुळे अनुसूचित जातीतील महिलामध्ये घडून आलेल्या बदलाचा अभ्यास करणे

६) अनुसूचित जातीतील महिलांना येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करून उपाय योजना सुचवणे.

१०. संशोधनाची गृहितके :

कोणत्याही अभ्यास विषयाचे संशोधकाला वैज्ञानिक पद्धतीने अध्ययन करावे लागते. यासाठी संशोधकाला त्या विषयाचे पूर्वज्ञान व अनुभव असावा लागतो, या अनुभवाच्या आधारे अभ्यासक संशोधन विषया संबंधित ग्रहितकृत्य निश्चित करित असतो. संशोधक आपल्या संशोधन विषयासंबंधी सामान्य अनुमान करीत असतो. हे अनुमानच संशोधकाला संशोधन कार्यासाठी मार्गदर्शक ठरत असते.

ग्रामीण समुदायातील अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या सामाजिक समस्या एक समाजशास्त्रीय अध्ययन विषेश संदर्भ नांदेड जिल्हा या विषयाचे गृहीतके पुढील प्रमाणे आहेत.

१) नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण अनुसूचित जातीच्या महिलांचा सामाजिक व आर्थिक दर्जा खालावलेला आहे.

२) नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण अनुसूचित जातीच्या महिलांचे राहणीमान निकृष्ट दर्जाचे आहे.

३) नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण अनुसूचित जातीच्या महिलांमधील शिक्षणाचे प्रमाण अल्प आहे.

४) नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण अनुसूचित जातीच्या महिलांमध्ये अंधश्रद्धेचा प्रभाव आहे.

५) नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण अनुसूचित जातीच्या गरजू महिलांपर्यंत शासकीय योजनांचा लाभ पोहचत नाही.

६) अनुसूचित जातीतील महिलांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते त्यामुळे त्यांच्या विकास झाला नाही.

११. संशोधनाचे क्षेत्र :

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधन क्षेत्र म्हणून संपूर्ण नांदेड जिल्ह्याची निवड संशोधन विश्व म्हणून केली आहे आणि संशोधनाचे एकक म्हणून नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण समुदायातील अनुसूचित जातीच्या महिलांची निवड करण्यात आली आहे.

१२. संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन कार्यात परिचयात्मक व अन्वेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात येणार आहे. संशोधन हे प्राथमिक व द्वितीय स्त्रोतावर अवलंबून असेल. संशोधन करण्यासाठी सामान्यतः खालील घटकांचा आधार घेण्यात येणार आहे.

१३. नमुना निवड पद्धती :

नांदेड जिल्हयातील ग्रामीण अनुसूचित जातीच्या महिला हे अध्ययनाचे समग्र आहे. संपूर्ण समग्राचे अध्ययन करण्याऐवजी समग्रातील काही नमूना एककाची निवड करून त्यांच्या अध्ययनावरून तथ्य संकलित केले जाणार आहे. नांदेड जिल्हयातील १० तालुक्यांची निवड करून प्रत्येक तालुक्यातून ५ गावे अशी ५० गावांची निवड केली जाणार आहे. प्रत्येक गावातून ८ महिला अशा ४०० उत्तरदात्यांची नमूना म्हणून सहेतुक पद्धतीने निवड केली जाणार आहे. या ठिकाणी नांदेड जिल्हयातील ग्रामीण अनुसूचित जातीच्या महिला हा निकष आधारभूत माणून प्रतिनिधीक स्तरावर समग्र म्हणून स्विकारण्यात येणार आहे. या तालुक्यापैकी सर्व एककांच्या अध्ययना ऐवजी समग्राचे प्रतिनिधीत्व केले जाईल इतक्या प्रमाणात एककांच्या नमुन्यांचा समावेश करण्यात येईल.

चारशे एककांचा वर उल्लेख केल्याप्रमाणे निवडलेला हा नमूना समग्रातील ठळक वैशिष्ट्यांचे प्रतिनिधीत्व करेल अशाच पद्धतीचा आहे. जमीन धारणा असलेले व भूमिहीन, शिक्षित, कनिष्ठ मध्यम व उच्च वर्गीय, समूहाचे प्रतिनिधीत्व करेल याही बाबीचे विशेष काळजी नमूना निवडीत घेण्यात येणार आहे. प्रत्यक्ष क्षेत्र कार्यात संबंधित गावातून उत्तरदात्यांची निवड केली जाणार आहे.

१४. तथ्य संकलनाची साधने :

संशोधन प्रक्रियेत तथ्याच्या संकलनासाठी संशोधनाचे समग्र आणि त्यांच्यातील एककांना लक्षात घेवून तथ्य संकलनासंबंधीचा विचार करण्यात येईल . "सामाजिक शास्त्रामध्ये तथ्ये सर्वसामान्यतः व्यक्तींना वा उत्तरदात्यांना विचारलेल्या प्रश्नांच्या प्रतिक्रिया नोंदीच्या स्वरूपात असतात." हे लक्षात घेऊन प्रस्तुत अभ्यास विषयाच्या अनुषंगाने आवश्यक असलेली माहिती संकलीत करण्यासाठी दुय्यम स्त्रोताचा वापर केल्या जाणार आहे.

अ) प्राथमिक स्त्रोत :

नांदेड जिल्हयातील ग्रामीण अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या साक्षरतेचे प्रमाण हे अल्प असल्याने प्रश्नावली पद्धतीचा उपयोग अपवादात्मक न करता मुलाखत अनुसूची पद्धतीचा अवलंब करण्यात येणार आहे. मुलाखत अनुसूची तयार करत असतांना संशोधनातील उद्दिष्टे केंद्रस्थानी लक्षात घेऊन मुलाखत अनुसूचीत बंदिस्त प्रश्नांचा समावेश करण्यात येईल. त्यात काही अपवादात्मक मुक्त प्रश्न असतील . मुलाखत अनुसूची तयार केल्यानंतर तिला अंतीम रूप देण्याच्या उद्देशाने पूर्व तपासणीमध्ये आढळलेल्या दोषांना दुरुस्त करून मुलाखत अनुसूचीला अंतीम रूप देऊन व मुलाखत अनुसूचीला अंतीम रूप देण्यास पूर्व चाचणी उपयोगी ठरलेली असेल. निवडलेल्या उत्तरदात्यांच्या (मुलाखत अनुसूचीद्वारे) मुलाखती घेवून विषयासंबंधीची विविध माहिती संकलित (नोंदी स्वरूपात) करण्याच्या प्राथमिक पद्धतीवर प्रामुख्याने भर देण्यात येणार आहे.

१. मुलाखत अनुसूची :

सामाजिक संशोधनात मुलाखत अनुसूचीचे तंत्र अत्यंत महत्त्वाचे असते. मुलाखत अनुसूचितील प्रश्नांना मिळणारी उत्तरे विश्वसनीय व अर्थपूर्ण राहण्यासाठी प्रश्नांची निर्मिती करतांना वस्तुनिष्ठ प्रश्नांवर अधिक भर दिला जाईल. अध्ययनाचा विषय, उद्देश, समग्राची व्याप्ती उत्तरदात्यांची प्रश्नासंबंधीची आकलन क्षमता ग्रहित धरून बंदिस्त प्रश्नांना अग्रक्रम देण्यात येईल. यामध्ये अभ्यास विषयाच्या प्रमुख उद्दिष्टांच्या अनुषंगानेच असणारे प्रश्न विचारण्यात येणार आहेत आणि बहुतांश प्रश्नांना अभ्यासक्रमाच्या दृष्टीने बहुपर्यायात्मक संभाव्य उत्तरे दिली जातील; काही प्रश्नांची उत्तरे अस्पष्ट असल्याने ती उत्तरदात्यांकडून याबाबत वरील पर्यायापेक्षा वेगळा अभिप्राय द्यायचा असल्यास अशा प्रश्नाखाली उत्तरदात्यास इतर हा पर्याय दिल्या गेल्याने स्वतःच्या शब्दात प्रतिक्रिया देण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य दिला जाईल.

ब) दुय्यम स्त्रोत :

प्राथमिक तथ्यांना अधिक विश्वसनीय व प्रमाणित करण्यासाठी त्या पृष्ठयार्थ अनुसूचित जातीच्या महिलांसंबंधी उपलब्ध प्रकाशीत व अप्रकाशित साहित्यांचा विचार करण्यात येणार आहे. शासकीय दस्ताऐवज त्यामध्ये जनगनना अहवाल, जिल्हा गॅझिटीअर, शासकीय अहवाल इत्यादी तसेच संशोधन पत्रिका, पुस्तके, ग्रंथसूची, विश्वकोष, प्रकाशीत आणि अप्रकाशीत शोधनिबंध व अहवाल, नोंदी ह्या अध्ययनाच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण सामुग्रीचा समावेश या मध्ये करण्यात येणार आहे.

१५. तथ्य विश्लेषण आणि अर्थबोधन :

"ग्रामीण समुदायातील अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या सामाजिक समस्या एक समाजशास्त्रीय अध्ययन विषेश संदर्भ नांदेड जिल्हा" या विषया संबंधीत मुलाखत अनुसुची या तंत्राद्वारे तथ्य संकलित केल्यानंतर संकलित माहितीवर प्रक्रिया करण्यासाठी की (Key) आणि सांकेतिक करुन वर्गीकरण करण्यात येईल. त्यानंतर संकलित केलेली माहिती SPSS प्रणाली मध्ये टाकून सारण्या तयार करून त्यांचे विश्लेषण केले जाणार आहे. सारण्यांच्या आधारे मिळालेल्या सांख्यिकीय माहितीचे विश्लेषण करुन निष्कर्ष काढण्यात येणार आहेत.

१६. संशोधन साहित्याचे सिंहावलोकन :

ग्रामीण भागातील महिलांच्या सबलीकरणाच्या संदर्भात अनेक अभ्यासकांनी विविध प्रकारे अभ्यासाची मांडणी केलेली आहे. संशोधनासाठी निवडलेल्या अभ्यास विषयासंदर्भात खालील प्रमाणे संशोधन साहित्याचा आढावा घेतलेला आहे.

१. करुणा चन्ना (१९९३) :

यांनी अनुसूचित जाती / जमाती व अल्पसंख्याक समुदाया आणि महिला यांच्या उच्चशिक्षणाच्या वृद्धीदरावर मुख्य दृष्टिक्षेप टाकला आहे. त्यांच्या मते, वेगवेगळया सामाजिक गटांच्या जसे की अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, अल्पसंख्यांक समुदाया व महिला यांच्या उच्च शिक्षणातील उपायांचा लाभ समाजातील वेगवेगळ्या गटांना झाला परंतु सामाजिक गटांमध्ये समता प्रस्तापित करण्यासाठी वेगवेगळ्या गटांना शैक्षणिक धोरण असफल ठरले. तसेच बहुवंशीक व बहुसांस्कृतीक भारतीय समाजात उच्चशिक्षण घेण्यासाठी लिंग, जात व प्रांत हे

महत्वाचे घटक अडसर ठरतात तसेच त्यांना असे दिसून आले की, सरकार कडून शैक्षणिक कार्यक्रम व धोरण हे अशी सामाजिक गुंतागुंत एकाच आकृती बंधामध्ये गुंफण्यात सक्षम नाही म्हणून उच्च शिक्षणातील धोरण आचरणात आणण्यासाठी विषमता दूर करणे व मानसिकता बदलने गरजेचे आहे. तरच अनुसूचित जाती / जमातीचा विकास होईल.

२. विनय किरपाल (१९७८) :

Higher Education for the Scheduled Castes and Scheduled Tribes विषयी Economic and Political Weekly मध्ये संशोधन पर लेख लिहून असे दाखवून दिले की, अनुसूचित जातींना मागास असलेल्याचे कारण हा समुह शतकानू शतके अस्पृश्य आणि बहिष्कृत असल्यामुळे गावाच्या वेशीवर राहत होता. त्यामुळे त्यांना कोणत्याही प्रकारचा संबंध उच्चवर्गाने ठेवला नाही. त्यांना त्यांच्या हक्क अधिकारापासून दूर् ठेवले. (ब्रिटिशांनी भारतीय लोकांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्याचा प्रयत्न केला) शिक्षणाचे साधन स्वतः कडे ठेवून घेतले त्या मुळे ते मागासलेले राहिले. ते असे म्हणतात की शिक्षण ही एक नैसर्गिक प्रक्रिया असून तिचा सर्व स्तरातील घटकांना त्याचा लाभ मिळाला पाहिजे. परंतु आपल्या देशांमध्ये वर्षानुवर्ष चालत आलेल्या रुढी, परंपरा आणि एका विशिष्ट जातीची शिक्षणात असलेली मक्तेदारी यामुळे बहिष्कृत समाज ज्ञानापासून वंचित राहिलेल आहे. अनुसूचित जातींचा कोणताही विकास व्हावा असे उच्चवर्णिय लोकांना कधीही वाटले नाही. परंतु शासनाने अनुसूचित जातींना त्यांच्या उत्तेजनार्थ शैक्षणिक

सुविधा भरपूर प्रमाणात दिल्या. परंतु त्यांच्या मध्ये अद्यापही शैक्षणिक मागासलेले आहे असे प्रखड मत विनय किरपाल यांनी मांडले.

३. डॉ. डांगे जे. पी. (१९९१) :

डांगे यांनी अनुसूचित जातातील गरीबी आर्थिक विकासातील असमानता आणि बेरोजगारी यासंदर्भातील दृष्टिकोन व अनुसूचित जातीसाठी असलेल्या योजनांचा अभ्यास केला. त्यांनी असे मत मांडले को, अनुसूचित जाती / जमाती यांच्यासाठी असलेल्या विविध शासकिय योजना राबवल्या जातात परंतु या योजनांचा मागासवर्गीय जातींना पाहिजे त्याप्रमाणत लाभ झालेला नाही. त्याचे कारण असे की, शासकिय योजना त्यांच्या पर्यंत पोहचतच नाहीत. आणि या योजनांन मध्ये भ्रष्ट्राचारांचे प्रमाण जास्त आहे. देशाला स्वातंत्र मिळून सहा दशके झाली तरी देखील अनुसूचित जाती/जमाती या वंचित समुहात गरिबी बरोजगारी आणि आर्थिक विकासातील असमानता मोठ्या प्रमाणात आहे. जर या अनुसूचित जाती / जमाती आणि इतर वंचित समुहांना विकासाच्या प्रवाहात आणायचे असेल तर शासनाच्या विविध योजनांची जनजागृती केली पाहिजे आणि या योजना त्यांच्या पर्यंत कशा पोहोचतील व योजनांचा कसा फायदा होईल यासंदर्भात त्यांनी आपले मत मांडले.

४. डॉ. सुरज सिंह (१९९६) :

डॉ. सुरज सिंह यांनी कैसे हो ग्रामीण गरिबी का उन्मुलन या नावाने कुरुक्षेत्र या मासिकात लेख लिहिला त्यांच्या अभ्यासअंती असे लक्षात आले की, भारत देशात एकूण जनसंख्येच्या ७८ टक्के जनसंख्या ही आजही ग्रामीण भागात राहते.

परंतु भौतिक सुविधांनमुळे आणि वाढत्या औद्योगिकीकरणामुळे देशात ग्रामीण आणि शहरी अशी दरी निर्माण झाली आहे. ग्रामीण समुदायातील महत्त्वाची समस्या ही दारिद्र्य आहे. आणि त्यामुळे शासनाने योजना आयोगाच्या मार्फत वेगवेगळ्या विकासात्मक योजना राबविल्या पाहिजेत. जेणेकरुन दारिद्र्य निर्मुलन होण्यास मदत मिळेल. शासनाने वेगवेगळया योजना तर निर्माण केल्या परंतु त्या योजना पुरेशा सक्षम न राबविल्यामुळे त्यांना पाहिजे त्या प्रमाणात यश प्राप्त झाले नाही. त्यांनी असे म्हटले की, जी शासनाने धोरणे राबविली ती धोरणे ठरवित असताना कोणतेही प्रत्यक्ष निरीक्षण न करता ठरविण्यात आल्यामुळे या योजनांचा प्रत्यक्षात लाभ झाला असे म्हणता येत नाही. तसेच अनुसूचित जाती व जामातीच्या लोकांना जाणून व त्यांच्या बद्दल पुर्वग्रह दुषित असल्यामुळे शासकिय योजनां पासून वंचित ठेवण्यात आले. राजकारण्यांनी स्वतःच ओळखीच्या व लगतच्या लोकांचाच विचार केला. आणि पूर्ण पुढा-य लाभ मिळविला. आणि खरे लाभार्थी या शासकिय योजनां पासून वंचित राहीले असे प्रखर मत त्यांनी आपल्या संशोधनात नमुद केली आहे.

५. सिंग दर्शन (२००९) :

डेवलपमेंट ऑफ शेड्युल कास्ट इन इंडिया या पुस्तका मध्ये त्यांनी अनुसूचित जातीच्या दारिद्र्य विषयी आपले विचार मांडले आहे. त्यांनी असे सांगितले की अनुसूचित जातीची स्थितीही अशिक्षितपणा वार्षिक उत्पन्न कमी, भूमिहीन व दारिद्र्य या कारणामुळे हलाखीची असून मागासलेली आहे. त्यांची सर्व स्थिती बघितल्यानंतर शासनाने विकासात्मक कल्याणकारी योजना राबवलेल्या

आहे. परंतु एवढया योजना राबवून देखील अनुसूचित जातीची सुधारणा पाहिजे त्या प्रमाणात झालेली नाही. तसेच अनुसूचित जातीच्या कुटूंबाच्या दारिद्र्यात वाढ होण्यामागील कारण म्हणजे त्यांचे अदूरदर्शी सवयी, नियोजनाचा अभाव, अंधश्रद्धा व आत्मविश्वासाची कमतरता इ. घटक सुद्धा तेवढेच कारणीभूत आहेत असे स्पष्ट मत त्यांनी आपल्या पुस्तकात मांडलेले आहे.

६. जाधव छाया (२००८) :

"एकात्मिक आदिवासी विकास कार्यक्रमांतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांचा सन १९९०-१९९५ या कालखंडातील अभ्यास व मुल्यमापन (विशेष संदर्भ - आंबेगांव तालुका, जिल्हा - पुणे)," पीएच्. डी. प्रबंध, पुणे विद्यापीठ, यांच्या संशोधन अभ्यासातील प्रमुख उद्देश, महाराष्ट्र शासनाकडुन अनुसूचित जमातींसाठी राबविण्यात येत असलेल्या, विविध योजनांचा प्रभाव व परिणाम तपासणे, शासनाच्या विविध योजनांचा लाभ किती आदिवासी महिला लाभार्थींना व किती प्रमाणात झाला यांचा उहापोह करणे, विविध योजनांच्या कार्यवाहीत येणाऱ्या अडचणी, त्रुटी, विसंगती व समस्यांचा अभ्यास करणे, निवडलेल्या आदिवासी कुटुंबांचा आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक विकास घडवुन आणण्यासाठी अभ्यासाच्या आधारे सूचना व शिफारशी करणे, असे असल्याचे आढळते.

७. मुलाणी एम्. यु., (२००७) : "The role of Help Group in the Socio-Economic Empowerment of Women with reference to Indapur and Baramati Taluka of Pune District", पीएच. डी. प्रबंध, या शोध प्रबंधामधील, संशोधन पद्धती, या प्रकरणामध्ये, बारामती व इंदापूर तालुक्यातील, यादृच्छिक

नमुना निवडपद्धतीने, नमुना निवड करून, महिला बचत गटाचे विश्लेषण केले आहे. तसेच, सहाव्या प्रकरणामध्ये, पुणे जिल्ह्यातील, इंदापूर आणि बारामती तालुक्यातील महिला बचत गटांची स्त्री सबलीकरणातील भुमिका स्पष्ट केली आहे.

८. इंगोले पद्मावती संजय (२०११) : "महिला स्वयंसहायता बचत गटाची स्त्री सक्षमीकरणातील भुमिका : पुणे जिल्ह्याचा सुक्ष्म अभ्यास," पीएच्. डी. प्रबंध, पुणे विद्यापीठ, यांनी आपल्या अभ्यासात, स्त्री सक्षमीकरणाची व्याख्या, भारतातील स्त्रियांची एक नवी ओळख, संशोधन पद्धती, तसेच, पुणे जिल्ह्यातील सर्व तालुक्यांचा समावेश करून, त्या त्या तालुक्यांतील बचत गटांचा सखोल अभ्यास करून, स्त्री सक्षमीकरणामध्ये महिला स्वयंसहायता बचत गटाची काय भुमिका आहे, याचे सविस्तर विवेचन, निष्कर्ष व योग्य त्या शिफारशी देऊन केले आहे.

एम्. फिल्. प्रबंध :

९. चौधरी प्रतिभा बबनराव (२००७) : "बाभूळगांव तालुक्यातील स्वयंसहायता बचत गट चळवळी अंतर्गत महिलांच्या आर्थिक विकासाचे अध्ययन (२००३-२००६)". समान ध्येयाने प्रेरित होऊन दारिद्रय निर्मुलन व स्त्री सबलीकरणासाठी कार्य करणारा समुह म्हणजे स्वयंसहायता समुह होय. वाढती लोकसंख्या, दारिद्रय, रोजगार संधीचा अभाव, इत्यादिंमुळे दारिद्र्याचा प्रश्न अधिकच गंभीर झाला आहे. दारिद्रय निर्मुलनाचे प्रभावी अस्त्र म्हणून महिला बचत गटांकडे पाहिले जाते. सन् १९९९ ते २००६ पर्यंत एकूण ३४२ बचत गट स्थापन झाले. त्यापैकी २८० महिला बचत गट असुन, अभ्यासासाठी २८ बचत गटांची (१० टक्के) निवड करण्यात आली आणि त्याअंतर्गत एकुण ११० महिलांकडून प्रश्नावली भरुन घेण्यात आली.

अभ्यासकाने ज्या उद्देश्यांना अनुसरून अभ्यास केला, त्यामध्ये बाभूळगाव तालुक्याचे भौगोलिक, सामाजिक, आर्थिक व औद्योगिक स्वरूप जाणुन घेणे, बचत गट चळवळीतील संबंध अभ्यासणे, बचत गटाच्या कार्यात येणाऱ्या विविध समस्या व अडचणींचा आढावा घेणे, तालुकार योगदान वाढावे म्हणुन त्यावर च्या आर्थिक विकासात स्वयंसहायता बचत गटाचे सुचविणे, दारिद्रय निर्मुलन व महिला सबलीकरण तसेच, स्वयंसहायता बचत गटांची भुवशद करणे, बचत गटांबाबत शासन व बँकांची भुमिका काय आहे हे अभ्यासणे, अशा महत्त्वाच्या मुद्यांचा समावेश होतो.

प्रकरण आढावा :

प्रकरण पहिले : प्रस्तावना

प्रस्तुत प्रकरनामध्ये अनुसूचित जातीची प्रस्तावना, अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या सर्वांगीन विकासासाची संकल्पना, विकासाचा अर्थ, संशोधन आराखडा व प्रकरणाच्या शेवटी प्रकारणांचा सरांश घेण्यात येणार आहे.

प्रकरण दुसरे : संशोधन साहित्याचा आढावा

प्रस्तुत प्रकरणांमध्ये संशोधन विषयाच्या संदर्भात विविध अभ्यासकांनी केलेल्या अभ्यासाचा आढावा घेण्यात येणार आहे.

प्रकरण तिसरे : नांदेड जिल्हा सामाजिक दृष्टीक्षेप

प्रस्तुत प्रकरणांमध्ये नांदेड जिल्ह्याच्या अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या संदर्भात सामाजिक, आर्थिक दृष्टिक क्षेत्राच्या माध्यमातून अभ्यास करण्यात येणार आहे.

प्रकरण चौथे : ग्रामीण समुदायातील अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या समस्यांचा अभ्यास

प्रत्येक प्रकरणांमध्ये अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या समस्यांचा अभ्यास प्रश्नावलीच्या साहयाने प्रत्यक्ष अभ्यास क्षेत्रात जाऊन मुलाखतीच्या माध्यमातून मिळवलेल्या तथ्यांचे संकलन व विश्लेषण करण्यात येणार आहे.

प्रकरण पाचवे : लाभार्थ्यांना मिळालेल्या शासकीय योजणांच्या माहितीचे विश्लेषण.

प्रस्तुत प्रकरणांमध्ये नमुना म्हणून निवडण्यात आलेल्या अनुसूचित जातींच्या महिलांना शासकीय योजनांच्या माध्यमातून मिळालेल्या लाभ व त्या लाभाच्या माध्यमातून त्यांचा झालेला सर्वांगीण विकास या सर्व घटकांचा अभ्यास प्रश्नावलीच्या माध्यमातून केला जाणार आहे.

प्रकरण सहावे : सारांश निष्कर्ष व शिफारशी

प्रस्तुत प्रकरणांमध्ये संशोधनाअंती अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या समस्यांच्या संदर्भात संशोधन कार्य पूर्ण झाल्यानंतर जे महत्त्वाचे निष्कर्ष निघाले आहेत त्यांच्या समावेश प्रस्तुत प्रकरणांमध्ये करण्यात येणार आहे तसेच अनुसूचित जातीच्या महिलांना भेडसावणाऱ्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी योग्य वाटल्यास शासनाकडे महत्त्वाच्या शिफारशी करण्यात येणार आहे.

संदर्भ सूची :-

१) राम अजा , सामाजिक सर्वेक्षण एवं अनुसंधान, रावत पब्लिकेशन, जयपुर एवं नई दिल्ली २००५, पृ.क्र. ६.,

२) कऱ्हाडे, बी.एम. 'शास्त्रीय संशोधन पद्धती' पिंपळापुरे अँड पब्लिकेशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती जानेवारी २००७, पृ.क्र. ९८

३) भांडारकर पु.ल., सामाजिक संशोधन पद्धती', नागपूर महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ. १९७६, पृ.क्र. ६८

४) शर्मा के. के., 'महाराष्ट्र राज्य व जिल्हा एक दृष्टिकोन संच ९, खं १. टेक्युअल बुक ब्युरो, भोपाळ,२००५, पृ.क्र. १५.

५) घोगटे, भी. ब., मराठवाड्यातील शिक्षण इतिहासात्मक दावा', कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे.२००३, पृ.क्र. १०.

६) स्वामी रामानंद तीर्थ (१९९९), रिसर्च इन्स्टिटयूट डेव्हलपमेंट ऑफ मराठवाडा एक्टिव्ह' १९९९, पृ.क्र. ३-४

७) उपसंचालक, औरंगाबाद, मराठवाडा अँट ए ग्लान्स' ब्युरो ऑफ इकॉनॉमिक्स अँड स्टैटिस्टिक्स, औरंगाबाद विभाग, औरंगाबाद, २०२२.

८) पाटोळे, राना, 'समाजशास्त्रीय संशोधन तत्वे व पद्धती श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २००३, पृ.क्र. २.

९) Karuna Chanana, Accessing Higher Education: The Dilemma of Schooling Women, Minorities, Scheduled Castes and Scheduled Tribes in Contemporary India, Higher Education, Vol. 26, No. 1 July 1993 , pp.69-92.

१०) Viney Kirpal (1978), Higher Education for the Scheduled Castes and Scheduled Tribes, Economic and Political Weekly, Vol.13, No. 4/5, January १९७८, pp. 165, 167-169.

११) डांगे जे. पी. गरिबी असमानता व अपूर्ण रोजगार अदिवासी दृष्टिकोण एक अभ्यास आदिवासी संशोधन प्रत्रिका, आदिवासी शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था, पुणे, अंक १२, २ मार्च १९९९, पृ.क्र. ८ व ९.

१२) डॉ. सुरज सिंह कैसे हो ग्रामीण गरिबी का उन्मुलन कुरुक्षेत्र मासिक, वर्ष ४१, अंक ५, मार्च १९९६, पृष्ट क्र. १२ ते १५.

१३) Shing Dareban (2012) Development of Scheduled Caste in India२०१२.

१४) “एकात्मिक आदिवासी विकास कार्यक्रमांतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांचा सन १९९०-१९९५ या कालखंडातील अभ्यास व मुल्यमापन (विशेष संदर्भ - आंबेगांव तालुका, जिल्हा - पुणे)

१५) मुलाणी एम्. यु., (२००७), "The role of Help Group in the Socio-Economic Empowerment of Women with reference to Indapur and Baramati Taluka of Pune District",

१६) इंगोले पद्मावती संजय, (२०११), "महिला स्वयंसहायता बचत गटाची स्त्री सक्षमीकरणातील भुमिका : पुणे जिल्ह्याचा सुक्ष्म अभ्यास,"

१७) चौधरी प्रतिभा बबनराव, (२००७), “बाभूळगांव तालुक्यातील स्वयंसहायता बचत गट चळवळी अंतर्गत महिलांच्या आर्थिक विकासाचे अध्ययन (२००३-२००६)”.

संशोधक	मार्गदर्शक
मोनीका लक्ष्मण पाईकराव	**डॉ. अंगद व्यंकटराव कोते**